"Тарых жана мурас" түрмөгү

Түрк дүйнөсүнүн залкар ойчулу
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН
1000 жылдык маарекесине арналат

ТҮРК ЕВРАЗИЯСЫНДАГЫ ЖАЛПЫЛЫК ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮК

Түрктөрдүн заманбап жалпы жана чөлкөмдүк тарыхынын методологиясынын көйгөйлөрү

Бишкек - 2015

«ТАРЫХ ЖАНА МУРАС» ТҮРМӨГҮ

Түрк дүйнөсүнүн залкар ойчулу Жусуп Баласагындын

1000 жылдык маарекесине арналат

ТҮРК ЕВРАЗИЯСЫНДАГЫ ЖАЛПЫЛЫК ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮК

Түрктөрдүн заманбап жалпы жана чөлкөмдүк тарыхынын методологиясынын көйгөйлөрү

Эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындын материалдары жана башка макалалар

Бишкек - 2015

МАЗМУНУ

АЛГЫ СӨЗ 3

БИРИНЧИ БӨЛҮМ
2015-ЖЫЛЫ ЖАЗЫЛГАН ИЛИМИЙ МАКАЛАЛАР

Акунов А.
САЯСИЙ ТАРЫХТАГЫ ЗАМАНБАП МЕТОДОЛОГИЯЛАР ЖАНА ЖАҢЫЧА ЫКМАЛАР 10

CARLSON Charles F.
NOTES REGARDING THE URALIC AND ALTAIC HYPOTHESIS AND PARALLEL SEMANTIC FIELDS RELATED TO NATURE WORSHIP (WITH REFERENCE TO AMERICAN INDIAN) 14

Адылбекова Б. У.
ЖУСУП БАЛАСАГЫН МАЛЧЫЛАР ЖӨНҮНДӨ ЖАНА КЫРГЫЗДАРДАГЫ МАЛГА БАЙЛАНЫШКАН ИШЕНИМДЕР 17

Айталиева Т. К.
"КУТТУУ БИЛИМДЕГИ" МАМЛЕКЕТТИ БАШКАРУУ ИДЕЯСЫ ЖАНА АЗЫРКЫ ДООР 19

Алымкулов Н.А.
РОЛЬ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО КЫРГЫЗСТАНА 22

Анарбаева Г. А.
"КУТТУУ БИЛИМ" ЭМГЕГИНДЕГИ МАМЛЕКЕТТИ БАШКАРУУ ИДЕЯЛАРЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ 28

Анарбекова В. Э.
КӨӨНӨ ТҮРК ДООРУНДАГЫ КОШОКТОР ЖАНА АГА ТАРЫХЫЙ СЕРЕП 32

Бабаяров Г.
НОВЫЕ ПРОЧТЕНИЯ ДОИСЛАМСКИХ МОНЕТ СЕМИРЕЧЬЯ 40

Бикбулатова А. Р.
ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБОЗНАЧЕНИЯ НАУКИ О ЧЕЛОВЕКЕ, ОБЩЕСТВЕ И КУЛЬТУРЕ 57

Бокошов Ж.
К ОНТОМЕТОДОЛОГИЧЕСКОМУ АНАЛИЗУ БЫТИЙНО-ИСТОРИЧЕСКОГО ОТНОШЕНИЯ К ТЮРКСКОМУ МИРУ 59

Борубашов Б. И.
КЫРГЫЗДАРДЫН САЯСИЙ ЖАНА УКУКТУК ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ 64

Бутанаев В. Я.
СОВРЕМЕННАЯ ЭТНОЛОГИЯ О ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯХАКАССКОГО ЭТНОСА 69

Жоошбекова А. Р. , Чыныкеева Г. Э.
ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛУСУНУН КАЛКЫН ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ 74

Иманкулов М. К.
ТАРЫХ КУРСУНДА КООМДУК ПРОЦЕССТЕРДИ АНАЛИЗДӨӨ ЖОЛДОРУН ТАНДОО МАСЕЛЕСИ ... 81

Кадыров Т. Д., Жумашова Г. С.
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МЕКТЕПТЕРДЕ ТАРЫХТЫ ОКУТУУНУН КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯЛЫК КАРАЖАТТАРЫ 86

карегиндей сактоого үндөгөн. Мындан миң жыл мурда кыргыздардын көчүп-конуп жүргөн жерлерин даңазалашы биздин улуу бабабыз өз мекенининин патриоту болгондугуна, элин жерин сүйүп аяр мамиле жасагандыгы биз үчүн баа жеткис маалымат болуп саналат.

Бабабыздын баа жеткис эмгегинин тарбиялык мааниси зор болуп, азыркы мамлекет кызматкерлерин, мамлекеттин байлыгын көз карегиндей сактоого жана талап, тоноого жол бербөөгө үгүттөйт. Аттиң ай, кана эми азыркы бийлик төбөлдөрү Жусуп Баласагындын мамлекеттик жетекчилерге карата жазган трактат боюнча эмгектенсе жаш мамлекетибиз, гүлдөп өнүгүп, өнүккөн мамлекеттердин катарына эчак кошулмак. Себеби бизге мурунтан эле жер соорусун кооз жайлоо, тоо, мөңгү, булак, түгөнгүс кен байлыктарын берген. Мунун баарын бабабыз өз эмгегинде баа жеткис баалуу сөздөр менен, таамай сүрөттөгөнүнө жогорку келтирилген ыр саптарында күбө болдук. Бир гана туризм менен Кыргызстаныбызды алдыга жылдырсак, канчалаган туристтер, чет өлкөлүктөр келип биздин шаар аккан суубузга, кооз табиятыбызга суктанышат. Ал эми колдо бар алтындын баркы жок болуп турганына, канчалык кен-байлыктарыбызды коңшулаш мамлекеттерге тарттырып жиберип же болбосо, алардан түшкөн кен-байлыктардын пайдасынын аз пайызына гана ынанып калып жатканыбыз бүгүнкү оош-кыйыш мезгилдин актуалдуу гана маселелерине айланып, тез аранын ичинде чечилүүгө муктаж болгон оор маселелердин бири болуп саналат.

Шилтемелер:

1.Винник Д. Ф. Исторический топографии средневековых поселений Ыссык-Кульский котловины. В книге: Древнее и раннесредневековое культура Кыргызстана. - Фрунзе . 1967. Стр.112.

2.Жусуп Баласагын. Куттуу билим. - М., НИК. 1993. 20-бет.

3. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. - М., НИК. 1993. 33-бет.

4.Жусуп Баласагын. Куттуу билим. - М., НИК. 1993. 38-бет.

5.Жусуп Баласагын.Куттуу билим. - М., НИК. 1993. 34-341-бет.

6.Жусуп Баласагын. Куттуу билим. - М., НИК. 1993.94-бет.

7.Кожемяко П. Н. Из истории раннесредневековых поселений Чуйской долины. В книге: Археологические памятники Таласской долины. – Фрунзе, 1963.

8.Жусуп Баласагын. Куттуу билим. - М.,НИК. 1993.191-бет.

9.Жусуп Баласагын .Куттуу билим. - М.,НИК. 1993.193-бет.

10.Эралиев З. ЖусупБаласагын. Куттуу билим. - Бишкек., 2000. 22-бет.

Анарбекова В. Э.,

Жалал-Абад МУ окутуучусу

КӨӨНӨ ТҮРК ДООРУНДАГЫ КОШОКТОР ЖАНА АГА ТАРЫХЫЙ СЕРЕП

Кыргыздардын тарыхы (байыркы доордон тартып орто кылымдар аралыгында) түрк элдеринин сөз өнөрлөрүнүн тарыхы менен тектеш, тамырлаш экендиги жалпыга маалым. Ошондуктан, көөнө түрк доору менен орто кылымдагы көркөм мурастар жалпы түрк калктары үчүн орток чыгармалар катары каралаары бир оогдон белгиленип жүрөт. Орхон-Эне-Сай-Талас эстеликтеринен баштап, «Коркут ата китеби», «Огуз-Наме», Абу Насыр Аль Фарабинин чыгармалары, орто кылымдар - каракандар доору менен монгол мезгилиндеги классикалык шедеврлер - түрк тайпалары өз-өзүнчө эл катары ажырай элегинде жаралганын эске алсак, алардын баары тектеш түрктөргө тегиз тиешелүү орток адабий мурас деп эсептөөгө толук негиз бар. Бул тарыхый

жагынан да жеткилең далилденген бирдиктүү маалымат экендиги талашсыз. Окумуштуулар В. Радлов, В. Бартольд, А. Бернштам, А. Кононов, Л. Гумилев, С. Абрамзон, С. Малов, И. Стеблева, Ю. Худяков жана казак, өзбек, татар изилдөөчүлөрү да бул багытта бардыгы бирдиктүү ой-пикирде. Анткени, алар өз иликтөөлөрүндө өткөндүн мурастарын кээси тарыхый, кээси лингвистикалык, кээси адабий жагынан талдоого алгандыгын да белгилей кетүү абзел. Кантсе да XVI кылымга чейинки аралыкта каралган жазма эстеликтерди түрк элдеринин баарына бирдей тиешелүү көркөм мурас деп эсептешине талаш жок деп айтууга болот.

Ал эми биз этнографиялык негизде кароону чечтик. Анткени, этнографиялык таризде кошок жанры жеткиликтүү изилденген эмес.

Кайсы эл болбосун, өзүнүн тарыхына таянып, мезгилдештирүүсү - жалпыга маалым көрүнүш. Биздин оюбузча кошок жанрын доорлоштурууда биринчи кезекте элдин жекече тарыхынын өзгөчөлүгүнө, коомдук-саясий өсүштүн формацияларына жана маданий өсүп-өнүгүүнүн тарыхый жолуна таянышы милдеттүү нерсе. Аталган критерийлер кыргыз элинин кошок жанрын мезгилдештирүүдө негизги өбөлгөлөр катары каралат. Ушул таянычтарды эске алып, кошокторду тарыхый доорлорго ажыратсак:

1. ***Көөнө түрк доорунда (орто кылымдар) айтылган кошоктор*** - VI- XVI кылымдар. Бул мезгилдин көркөм дөөлөттөрү катары Орхон Эне-Сай-Талас таш жазууларындагы эстеликтер. «Коркут ата китеби», «Огуз наме» дастаны, каракандар, монголдор - Алтын Ордо доорундагы чыгармалар, "Манас"эпосу.

2. ***Жаңы доордогу кошоктор***- XVII-XIX кылымдагы кошоктор. Бул мезгилде XVII-XIX кылымдар арасында легендарлык акындар Жайсан ырчы, Кет бука, Токтогул, Жуңгар хандыгы ("Курманбек" эпосу), Кокон хандыгындагы тарыхый инсандарга карата, "Карагул ботом", акын-заманчылардын чыгармалары жана 1916-жылдагы улуттук боштондук кыймылына карата айтылган кошоктор.

3. ***Соңку жаңы доордогу кошоктор***. Ага 1917-36-жылдагы басмачылык кыймыл, Улуу Ата Мекендик согуш. Албетте мезгилдин өтүшү менен жаңы маалыматтар табылып, кошоктун жаңы түрлөрү пайда болду.

Алгач сөздү кошоктордун башаты болгон Орхон-Энесай эстеликтеринен баштоону чечтик. Анткени Эне-Сай жазма эстеликтери – ташка түшүрүлгөн кошоктор. Андагы тексттердеги "айтылгандардын" бул дүйнөнү таштап кеткен маркумга арналгандыгы жана ал "айтуунун" өзгөчө формасы аларды "кошоктор" – деп атоого болот.

Орхон-Энесай түрк алфавити VI-VII кк пайда болуп, X-XII кк чейин колдонулган. Бул байыркы руна сымал жазуу негизинен чоң чулу таштарга, асканын жылмакай беттерине жана кой таштарга чегилген. Мындан тышкары майда буюмдардын беттерине жазылгандыгы да белгилүү. Алардын басымдуу көпчүлүгү азыркы Хакасия, Тува, Алтай, Монголия, Или жана Кыргызстандын аймагынан табылган. Байыркы руна сымал жазууну Борбордук жана Орто Азияда жашаган түрк элдери пайдаланышкан.

Жазуучу Т. Сыдыкбеков «Тарых жана Манас», «Улуу сөз» аттуу макаласында, байыркы түрк жазууларын: «көркөм баян, көркөм болгондо да өз заманынын обонунда айтылган дастан, кошок, поэма» - деп атаган [11,28-29].

С. Суразаков «Орхон эстеликтери жазылганга чейин эле ошол эстеликтердин стилине катуу таасир эткен эпикалык стили эбак калыптанып калган бай эпос өкүм сүргөн» [12,17] деген пикирди айтат. Ал эми С. Е. Малов Энесай жазууларын чоң ынтаа менен «Күмбөз поэзиясы» деп атаган. Шумерлердин урматына жазылган жазууларды изилдеген С. Н. Крамер рун жазууларын «эң алгачкы кошоктордун катарына кошот» [4,97]. Маселени ушул өңүттөн алганда биздин байкоолорубузча "өлүм" түшүнүгү башка мазмунда "айрылдым", "бөлүндүм", "аттигиниң", "учту", "булут болду", "кергек болду" деген формада берилет. Мисалы, - Күл-Тегин жок болсо, көбүңөр (баарыңар)

өлмөкчү элеңер. Иним Күл-Тегин кергек болду (өлдү). Өзүм сагындым, (аза күттүм), көрөк көзүм көрбөстөй, билер билигим (акылым) билбестей болду, өзүм кайгырдым (аза күттүм). Убакыт, теңири (таалайга) жазат, адам баласынын баары (киши ушунун баары) өлгөнү төрөлгөн [10,68] - деген саптарда баатырдын жарык дүйнө менен кош айтышкандыгы, ал үчүн аза күтүп, оор жоготууга учураганы адам жашоосунун философиясы каралган.

Култегинге арналган жазма эстеликтердин 4 варианты бар жана алар кыргыз тилине которулган. 1982-жылы чыккан китепте тексти тилчи окумуштуу С. Сыдыков кыргызчалаган, кичи жазууну Т. Сыдыкбеков, чоң жазууну С. Тургунбаев жана Т. Насирдинтегиндер которушкан.

Култегин 684-731-жылдары жашаган байыркы түрк мамлекетинин аскердик кол башчысы, өз мезгилинин коомдук ишмери болгон. Чоң эстеликте Күлтегиндин эрдиги, ишмердиги, баатырдык салты бардык жагынан кеңири ачылат:

Өздөрү каза болушту.
Чыгыштан Бекили чөлүндөгү эл,
табгач, түбүт, кыргыз,табабы,үч курыкан,
отуз татарлар, куру-
ушунча эл аларды жоктоп ыйлашты.
Ушундай атактуу кагандар эле [13, 1988].

Келтирилген түрмөктөн көрүнүп тургандай, бул жерде конкреттүү дата, факты келтирилбейт, негизги ой жалпылаштырылып берилет. Анткени, жазмада тарыхый так маалымат берилбей, болгону этностордун аталыштары гана айтылган.

Руна сымал текстттерде байыркы түрк, түргөш, карлук, кыргыз жана уйгур каганаттарынын ички тышкы саясаттары, аларды башкаруучу ак-сөөктөрүнүн иштерин даңазалоо, VI-VIII кылымдарда Энесай, Саян-Алтай, Монголияда жашаган элдердин тарыхына тиешелүү баалуу маалыматтар бар.

Тексттеги тарыхый окуялар 709-710-жылдары болгон. Анда экинчи Чыгыш түрк мамлекетинин аскер башчысы Тонйукук жана кагандын уулу Могилян кышында Саян тоосун ашып, түн ичинде чабуул жасап, бейкут жаткан энесайлык кыргыздарды багындырган. Саясий окуялар Тонйукуктун (716-каза болгон) жана Могиляндын (735-ж өлгөн) бейитинин үстүнө коюлган ташка чегилген. Мындан Орхон-Энесай эстеликтеринин авторлору өзүлөрү катышкан же уккан чындык окуяларды чеккендиги жана андагы маалыматтардын түрк элдеринин тарыхын изилдөөдөгү зор маанисин көрүп турабыз [5, 6-10].

И. Стеблева белгилеген кошоктор менен керээздер кыргыздын бардык эпосторунда кездешет. Билге кагандын керээзи «Манастагы» Көкөтөйдүн, Манастын керээздери менен үндөшүп турат. Култегиндин тажиясына көп эл топтолушу Көкөтайдын ашындагы көп элдин келиши сыяктуу, бул көрүнүштөр байыртан келе жаткан салттык жөрөлгөлөр деген ойго алып келет. Манас баатырга эстелик күмбөздүн салынышы, анын эрдигин чагылдырган сүрөт-чиймелердин жасалуу салты архитектуралык өзгөчө комплекс мүрзөлөрдү салууда уланып жатат.

731-жылы Күлтегиндин өрттөлгөн сөөгүнүн күлү император Сюаньцзун тарабынан көңүл айтууну билдирген манифест менен атайын элчилерди жиберет. Кытай чебер усталары Орхондун жээгине эң сонун монумент тургузушат. Статуя коюлуп, храм салынат. Анын дубалдарына согуштук салгылаштардын сүрөттөрү тартылат. Кытай жана түрк тилдериндеги жазуулар сакталып калган. Аларда Күлтегинди көргө көмүү толук сыпатталып жазылган [7, 43]. Ал 1889-жылы Н. М. Ядринцев тарабынан Орхон суусунун жээгинде Кошо-Цайдам деген жерде табылган, 1891-жылы В. В. Радлов тарабынан изилдөөгө алынып эстеликтин окулушу такталган, көп жолу ар түрдүү саякатчылар келип-кетишкен. Акырында чех археологу Йисл тарабынан толук жазылып чыккан. Ал муну 1958-жылы Чехословакия менен

Монгол Эл Республикасынын биргелешкен археологиялык экспедициясы эстеликти изилдешкенде ишке ашырган. Эстеликтин планын түзүп, анын болжолдуу реконструкциясын калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берген сыпаттамасын жазып чыккан.

Аянты 80 х 40м келген курулуш чыгыштан батышка созулуп жатат. Ал дарбазанын түбүнө чейин келип жеткен аң жана топурак дубал менен курчалган, дубалдын үстү черепица менен жабылып, шыбалып, акталган. Дарбазанын оозунда мрамордон жасалып маңдайлаштыра коюлган эки кочкордун бедизи бар. Андан ары таш төшөлгөн жол жана жамгырдын суусу топтоло турган жасалма көлмө бар жана ага агызык сууну агызып кете турган карапа түтүк орнотулган. Анын ары жагында мрамор таш баканын (түбөлүктүүлүктүн кытайлык символу) үстүндө жазуусу бар таш мамы орнотулган. Археологдун пикири боюнча таш мамы үстү черепица менен жабылган павильонго коюлган; павильондун дубалдары шыбалып, акталган. Андан храмга карай жол кетет. Жолдун эки тарабында төрөлөр менен малайлардын киши боюндай статуялары коюлган. Алар ардактуу сакчыларды түзүп тургансыйт. Храмдын планы квадрат түрүндө 10,25 х 10,25м. Ак дубалдары кызыл саймалуу көчөттөр менен жасалгаланган. Чатыры черепица менен жабылып, четтери седеп менен жээктелген. Дубалдарда ажыдаарлардын террокаталык бет каптары (маскалар) бар. Храмдын ичинде очок курмандык чалуучу жай орнотулуп, Күл-тегиндин жана анын аялынын мрамор статуялары коюлган.

Күлтегиндин мрамордон жасалган статуясынын башы табылган. Ал толук чындыкка ылайык жасалган. Түспөлү – монголоид бетинин чүкөсү чоң, монгол кабак, мурду жалпысынан келип кырдач, ал эми көздөрүнүн кыйыгы Ашина тукумунун расалык теги жөнүндө эч кандай шек туудурбайт. Башына беш ачалуу тажы кийгизилип, ага бүркүткө окшогон куштун сүрөтү түшүрүлгөн. Күл-тегиндин өң бейнеси мелтиреген бейпилдикке батып турат, калыбы, художник аны өлгөндөн кийин көрсө керек.

Күл-тегиндин аялынын башынан фрагмент гана сакталып калган, **анан бет ачаары** да ачык эле монголоид түспөлүндө. Айрыкча анын бекем кымтылып, турган эриндери эрки күчтүү, чечкиндүү аял катары көрсөтөт.

Күмбөз турган жерден Цайдам көлүн көздөй 3 чакырымча кыркасынан тигилген стела таштар орнотулган. Ушул тапта алардын 169дайы сакталган. Бирок, алардын саны мындан да көп болсо керек. Чыгыш тарапты көздөй тигилген таштардын уктары да байкалат. Күмбөздүн жанында Күлтегиндин жоокерлигин даңазалаган көлөмдүү баян тикесинен орнотулган стела ташка байыркы түрк тамгасы менен чегилген.

Эстеликте Күл-Тегиндин канча жашында, кайсы жылы, кайсы күнү өлгөндүгү так айтылган.

Күлтегин кой жылдын он жетинчи күнү учту.
Тогузунчу айдын жыйырма жетисинде жоктодук.
Күмбөздүн жазуу-оюусун
Маймыл жылдын жетинчи ай,
Жыйырма жетинчи күнү баштадык.

Күлтегин кырк жети жашында булут болду. Бул деген "Кой жылынын 17-күнү 47 жашында учту (өлдү). Бул 731-жылга туура келет. Тогузунчу айдын 27-күнү таштагы жазуу (эстелик) тургузулду" деп айтылган [10,53]. Ошону менен катар

Каган атама (арнап) Баз канды баштап балбал тиктик. Анын тагына өз агам (кандыкка) олтурду. Агам кандыкка (олтуруп), түрк журтун курап, чыңап, жардыны (бай кылды, азды көп кылды) [10, 64]. – деген жазууларда түрк элдериндеги мүрзө эстеликтери балбал таштар тууралуу баяндалууда.

Кээ бир балбалдар адамга окшоштурулуп сомдолгон. Колдун, кемердин сүрөтү чегилип түшүрүлгөн. Аны жээктете чыгышты карай балбалдардын экинчи тизмеги

кетет. Бул болсо, Йислге алар дубалды айландыра турушса керек деп болжолдоого болот. Гумилев, бул мурда ушул жайга көмүлгөн башка бир маркумга тийиштүү балбалдар болушу ыктымал деген ойду айтат.

Түркүттөрдүн төлөс бөлүмүнүн мүрзөлөрү Чыгыш Алтайдын өрөөндөрүнүн дээрлик бардык талаа өрөөндөрүн каптап жатат. Алар таш короолор деп аталышат. Капталында кылычы жана оң колунда табагы бар бет сөөктөрү чыгып турган, чапанчан эркектердин таш бедиздери ошолорго окшош. Бул таш короолордун ичинен өрттөлгөн сөөктүн калдыктары [6] көп табылат. Мүрзөлөрдөн чыгышты карай жерге орнотулган балбал таштар катар тизилип турат. Бул өлгөн адамдардын эрдиктеринин эстеликтери - ар бир балбал ал өлтүргөн душмандын элесин берет. Көп мүрзөлөрдүн балбалдары жок. Кыязы, ал жерде аялдардын жана балдардын күлү көмүлсө керек.

Балбалдардын кескин айырмаланган эки формасы бар: бири шуштугуй, экинчиси жалпак. Эгерде орхон жазууларындагы ар бир балбалда белгилүү адамдын элеси түшүрүлгөндүгү жөнүндө жогоруда келтирилген далилди эске алсак, анда мындай бөлүнүүнү кокусунан деп эсептөөгө болбойт. Көбүнчө бул жерде маанилүү этнографиялык белги-баш кийим көрсөтүлгөн. Талаа адамдары азыр да төбөсү шуштугуй малакай, ал эми алтайлыктар тегерек жалпак калпак кийип жүрүшөт.

Түркүттөр VII к. Алтайга келгенде алардын душмандары, бир жагынан, аборигендер-алтайлар, ал эми, экинчи жактан талаа уруулары-казактардын ата-бабалары болгон. Кыязы, түркүттөр VII-IX-кк. эки багытта күрөш жүргүзүшсө керек, бул балбалдардын элесинде чагылдырылган. Эгер, бул адилеттүү болсо, анда талаа адамдары менен күрөш бир кыйла ийгиликтүү болгондугун белгилей алабыз, анткени, изилдеген 486 балбалдын ичинен 329 шуштугуй, ал эми 157 жалпак баштуу.

Кыязы, Чеби хандан кийин деле талаа көчмөндөрүнө капысынан жасалган жортуулдар токойдогу ар бир даракты, коктудагы ар бир ташты, билген тоолуктарга каршы айыгышкан күрөшкө караганда ийгиликтүү өткөн окшойт. Ошондуктан, жалпак баштуу балбалдар, адатта шуштугуй баштуу балбалдарга караганда чоңураак [3].

Талдоого алынган үч жазма тең бири-бири менен үндөшкөн, ар бири өзүнчө бүткөн чыгарма катары каралууга тийиш. Эгерде Күлтегин менен Билге каганда эрдик, баатырдыкты сүрөттөө негизги орунда турса, Тонйукукта ошол эрдикти иш жүзүнө ашыруудагы акыл-кеңештин, даанышмандыктын ролу көрсөтүлөт. Элди-жерди коргоодогу эрдик менен акылмандуулуктун айкалышы жазма эстеликтерди бирдиктүү идеяга кошуп турат. Бирок, буга карабай ар бир жазма эстелик өзүнчө композицияга ээ: белгилүү сюжеттик жол менен окуя өнүгүп, жыйынтыктуу бүтүм чыгарылат.

Ташка чегилген жазуулардын бир эле катары өзүнчө бүткөн ойду билдирген бир нече сүйлөмдөрдөн турат. Мисалы: Култегинге арналган кичи жазуу 13 бөлүмдөн, чоңу 53 бөлүмдөн 426 жолдон турат. Муну баатырдын небереси Йол ыг тегин жаздырган. Мында ойдун өнүгүш логикасы сакталган. Окуянын ырааттуулугу бар:

1) Окуянын башталышы
2) Окуянын акырындап өсүп-отурушу;
3) Окуялардан чыккан ой-пикирдин жыйынтыгы.

Окуялар боюнча алганда, бул дастан бири-биринен ажырап турган алты окуядан, алты баяндан турат. Биринчи баян-түрк калкынын улуу ата-бабалары жөнүндө; экинчи баян-түрктөрдүн табгачтарды багындырышы жөнүндө; үчүнчү баян-элтерис каганды сыпаттоого арналган; төртүнчү баян - Капаган каган тууралуу; бешинчи баян - Билге каганды ырдайт, алтынчы баян - Култегин тууралуу ыр.

Кантсе да бул ыр өзүнүн жазылыш стили, көркөмдүк жактары, композициялык курулушу, идеялык мазмуну жагынан Култегин ырына далма-дал окшош. Ошондой болсо да Тонйукук ырынын сюжети, окуялары башкачараак түзүлгөн.

Эгер Култегин ырында түрк элинин белгилүү бир согуштагы жеңишине себеп болгон негизги нерсе Култегин баатырдын эрдиги деп көрсөтүлсө, Тонйукук ырында

жетор дал ошол жолку кармашта жеңишке Тонйукуктун акыл-амалы аркасында гана жеттик деп көрсөтүлөт. Бул ырдын башкы каарманы баатыр эмес, бүткүл түрк элинин даанышман карыясы. Билге каган менен Култегиндин атасы Элтерис каганга да өзинде акылчы болгон. Тонйукук карыя Бакай сыяктуу эле ары көрөгөч, ары даанышман.

Тонйукук ыры көлөмдүү: ал 313 ыр сабынан турат, 62 топту түзөт жана он төрт циклге бөлүнөт.

Күлтегин акбозун минип
Тогуз эрди мертинтти, ордону бербеди.
Кийин боорум Күлтегин көз жумду.
Аза күттүм.
Көрөр көзүм көрбөс болду.
Билер билгим билбес болду.
Көзгө жаш келет, көңүлгө муң келет [1,96].

VIII-кылымда Монголиянын Баин-Цокто деген жерине тургузулган түрк аскер башчысы Тонйукуктун эстелигинде мындай деген жазуу бар: "Табгач каган жообуз эле, он ок каганы жообуз эле, артыкча кыргыз күчтүү каган жообуз болду" [10,87]. Энесайдагы ошол күчтүү кыргыз мамлекстинин башында Барсбек аттуу каган турган. Бул жөнүндө маалымат, Монголиянын Кошо-Цайдам өрөөнүндөгү Орхон дарыясынын жээгинде VIII кылымда түрк баатыры Күлтегинге арналып орнотулган таш-эстеликтин бетине чегилип жазылган. 710-711-жж түрк аскерлери кышында түн жамынып келип, капыстан кыргыздарга кол салып, ошол күтүүсүз кагылышта Барсбек каган өз эл-жери үчүн жан аябай салгылашып жатып, курман болот. Кан жутуп кайгырган кыргыздар кийин Энесай аймагындагы Алтын-Көл деген жерге Барсбек жого арнап таштан эстелик тургузушуп, анын бетине рун тамгалары менен өздөрүнүн түбөлүккө өчпөс деген кымбат сөздөрүн чегип жазышкан.

Кыргыз каганды баштап балбал тиктим. Түрк элдин аты, даңкы жок болбосун (өчпөсүн) деп [10,65].

Култегин, Тонйукукка коюлган эстеликтер - бул керээз жанры эрдикти, баатырдыкты даңазалаган эпикалык арымдуу чыгармалар. Алар эрдик менен күн көрүп, элин, жерин коргоп баатырларча курман болгондорго таш дубал тургузуп, таш жазууларды даярдап, күмбөз үстүнө коюшуп көмгөн.

Түрк каганатынын гүлдөө доорун VI-VII кылымга, анын ичинде кыргыздардын күч алган мезгилин тарыхчылар IX кылымга келтирет [8,1992].

Академик В.В.Бартольддун изилдөөсүндө «кыргыздардын улуу империясы» IX кылымдын орто ченинде уйгур каганатын талкалагандан кийин түзүлгөн.

-Уйгур жерине Йаглакар кан ата келдим
-Кыргыз уулумун. Мен Бойла, даражалуу сотмун
-Куттуу Бага таркандын буйрук берүүчүсүмүн
-Атак-даңкым (кабарым) күн чыгышка, батышка
-тийди (жетти). Бай (бар) элем. Агылым (короом) он, жылкым сансыз эле.
- Иним жети, уулум үч, кызым үч эле. Уулумду үйлөндүрдүм.
-кызымды калыңсыз бердим. Окутуучума жүз эр, турак (жай) бердим.
-Жээнимди, неберелеримди көрдүм. Эми өлдүм
- Уулум эр жеткенде окутуучудай бол, ханга кызмат кыл, кайраттан.
- Улуу уулум барды.
- Көрбөдүм...уул [10,191]

Яглакар канды А. Бернштам менен М. Ауэзовдор Манастын тарыхта калган прототиби катары карашкандыгы белгилүү. Кыргыздардын Уйгур кагандыгына каршы күрөшү 820-840-жылдары болгон. IX кылымдын орто ченинде уйгур каганатын талкалоо менен гана «Кыргыздардын улуу империясы түзүлөт (840-ж.). Яглакар кандын империяны түзүү мезгилинде жоодо каза таап, анын сөөгү Монголиянын Сужи-

Даван дөңсөөсүнө коюлуп, кыргыз уулуна арналып, эпитафия коюлат. Ал чыныгы керээз, ошону менен бирге жөнөкөй эле баян эмес, эрдик жөнүндөгү эпикалык көркөм чыгарма болуп эсептелүүгө толук негиз бар.

Академик В. В. Бартольддун төмөнкү пикирин келтирүүгө туура келет: «Кыргыздар өздөрүнүн маданий өнүгүш деңгээли жагынан түндүк жана күн чыгыш жактагы коңшуларынан далай жогору тургандыгы талашсыз, биз ал жөнүндөгү маалыматты кытай жана мусулман булактарынан табабыз» [2,497].

Орхон-Энесай-Талас жазма эстеликтери элибиздин байыркы доордогу коомдук турмушу, тарыхы менен этнографиясы, үрп-адаты менен салт-санаасы, поэзиясы менен тили боюнча баа жеткис маалыматтарды берет. Айрыкча жазма адабиятыбыздын өсүп-өнүгүү процессин, элдин эпикалык көркөм ойлоо табиятын, жалпы эле сөздүн өнөрүнүн байыркы тегин изилдөөдө түрк элдеринин илимине чоң салым кошоору талашсыз [14,31-32].

Эстеликтердеги маалыматтар өлүм проблемасынын тегерегинде болуп кишинин өмүрү «өлүмдүн» кесилишинде каралып жатат. Мисалы,

Ынанчы – Ча көлүндөгү № 10-эстелик, (Уграчка арналган, Эне-Сай).

- Алтымыш үч жашымда айрылдым. Эгүк-Катын жеримде айрылдым. Теңри элимден (мамлекетимден), кыз-уланымдан, өүз (?) уулум, алты миң жылкымдан (айрылдым). Канымдын белеги, кара журт, даңазалуу курдашым, сиздерден, эл эшим, көп эрлерге, эр уландарга, күйөөлөрүмө, кыз-келиндериме бөкбөдүм - (жыргалына тойбодум) [10,147].

Бул келтирилген кошоктордун кичинекей көрүнүштөрүндө (фрагмент) жогорудагы көрсөткөндөй инсанды жоктоп жатат. Мындан улам Орхон-Энесай жазууларындагы кошок ырлары, эпикалык чыгармалар жана бүгүнкү күндөгү эл арасындагы кошок ырларынын мааниси, мазмуну менен үндөшөт.

Салыштыруу менен карасак:
Аксы бир шаарың борборуң,
Кеңеш бир атка конгонуң.
Ар түркүн шаар ичинен,
Кулунум Бишкек бир болгон борборум.
Он бешиңде октолдуң, 35ке чыкканда,
Сен ок жыландай толгондуң.
40 жашка чыкканда,
Алладан буйрук келди эле.
Сенин атың жок болду.
Алты арыктан суу келсе,
Айдың көл өзү толбойт ко.
Алтымыш дүйнө бир келсе.
Артыңдагы өзүңдөй болбойт ко,
Жети арыктан суу келсе.
Жеткилең көл толбойт ко,
Жетимиш дүйнө бир келсе кулунум.
Бир өзүңдөй болбойт ко.
Бозоруп келген жаанга.
Боз чатыр тикпей нес болдум,
Тооруп да келген ажалга,
Мен айла таппай нес болдум [9, 2004].

Демек, кошок ырынын жаралуу доору эпикалык чыгармаларда берилиши, таш бетине түшүрүлгөн жазма эстеликтеринде элдик баатырлардын образдары аркылуу чагылдырылган. Тарыхый инсандарга арналган тексттердин айрымдары дагы деле эл арасында айтылып келет. Эл оозунан жыйналган материалдар, эпикалык чыгармалар жана Орхон-Энесай эстеликтериндеги жазуулардын тексттери менен салыштырылып

[illegible] жана өз ой пикирлер. сунуштар айкындалуу менен информаторлордун [illegible] аркылуу тастыкталды.

Орхон-Энесай жазма эстеликтерине сересеп салган окурман жогоруда айтылган [illegible]дын реалдуулугуна ынанбай коё албайт.

Байыркы түрк жазмасындагы эстеликтер улуттук маданияттын кенчинен орун [illegible] түрк элдеринин көөнөрбөс мурастарынын булагы таризде тарых-этнография, [illegible] өңдүү бир катар илимдердин өнүгүшү үчүн баа жеткис байлык болуп [illegible]

[illegible] жана өзбек адабиятынын тарыхынын авторлору Орхон-Энесай эстеликтеринин салты кашкарлык Махмуддун «Түрк тилдеринин жыйнагында» [illegible] белгилейт. Бул пикир жалпы түрк тайпаларынын баарына бирдей таандык, [illegible], байыркы түрк доору азыркы түрк элдерине тегиз тиешелүү экендиги илимде [illegible] маселе.

Бул маалыматтар Култегинге арнап курулган күмбөз ошол мезгилдин өзгөчө архитектуралык комплекс экендигинен гана эмес, муну менен бирге 7-8-кк түрк тайпаларынын экономикалык, маданий өнүгүшүнөн да айкын кабар берет. Курулуш [illegible] түрктөрдүн жетишкендиги, мармарды иштетүү жагынан устаттыгы, архитектура менен скульптура жаатындагы чеберчилиги, образдуу ой жүгүртүүнүн ([illegible] кочкор, ташбаканын айкелдери) деңгээли жөнүндө өтө баалуу пикирлерди талап [illegible]. Бул ошол доордогу маданий социалдык жетишкендиктерди күбөлөгөн архитектуралык ансамбль андагы жазма эстелик менен үндөшүп турат.

Түбөлүк тура турган ташка көңүлдөгү сөздөрүн бүт жаздырып, тогуз жолдун [illegible] эстелик тургузуунун өзү баатырдын элдин мүдөөсүн идеал туткан [illegible]чунун улуулугуна, журт үчүн көрсөткөн эрдигине таазим этүүнүн чыныгы [illegible] болуп эсептелет.

Кыргыз тарыхы менен фольклорунда рун жазма эстеликтеринен түптөлгөн [illegible], керээз жанрлары бүгүнкү күнгө чейин этнографиялык өмүрүн улантып келе [illegible]. Өзгөчө адам өлгөндө айтылуучу кошоктор элдик казалдардын өнүккөн [illegible]ына айланып калган.

ШИЛТЕМЕЛЕР

1. Адабий мурас. Ала-Тоо журналы. №9, 1988-жыл.
2. Бартольд В. В. Кыргыздар, Чыгармалар, 2,1 бөлүм.
3. Гумилев Л. Н. Байыркы түрктөр. - Бишкек, 1999.
4. Крамер С. Н. История начинается в Шумере.- Москва, 1965
5. Кыргыз таануучунун китеп текчесинен Өмүркул Кара уулу «Көөнө түрктөр тарыхы». - Бишкек 1994.
6. Кызласов Л. Р. Новая датировка памятников енисейской письменности, - СА, 1960, №3.// «тосмолорду мүрзөлөр эмес, өлгөндөрдү эскерүү жерлери» деп эсептейт, ал эми күлдүн, жаныбарлардын сөөктөрүнүн жана буюмдардын болушун аларды «которулуштургандыгы жана таш менен бастырышкандыгы» менен түшүндүрөт.
7. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. - Москва-Ленинград, 1951.
8. Закиров С. Кыргыздар колдонгон жазуулар. "Мурас" №1,1992
9. Информатор Ңарбаева Сатымбүбү. Аксы району, Кызыл-Жар айылы, 2004-ж.
10. Орхон-Енисей тексттери. - Ф.: Илим. 1982.
11. Сыдыкбеков Т. «Тарых жана Манас». Китепте: «Мезгил сабактары».-Фрунзе: «Кыргызстан», 1982.
12. Суразаков С. Этапы развития алтайского героического эпоса. - Москва, 1973.
13. Сүйөркул Тургунбаевдин котормосу, «Ала-Тоо» журн., №9, 1988
14. Шериев Ж. Байыркы жана орто кылымдар түрк адабияты. - Бишкек, 1996.